

GRÓSZ ANDRÁS

A MAGYARORSZÁGI NÉMET ISKOLAÜGY ÉS A KATOLIKUS FŐPAPOK A BETHLEN-KORMÁNY IDEJÉN

A trianoni Magyarországon az 1920-as népszámlálás eredménye alapján az addig társadalmi, gazdasági és politikai szempontból nem egységes struktúrájú, de lélekszámát tekintve csaknem 2 milliós német anyanyelvű népességből mintegy 550 ezer fő maradt az új határokon belül, ami a 7,6 milliós összlakosság 6,9%-a volt.¹ Ezek az adatok drasztikus csökkenésre utaltak, de egyben azt is jelentették, hogy 1920 után a németek lettek a legnagyobb magyarországi kisebbség.

A békeszerződés következményeként a római katolikus hívek aránya az ország területén az 1910-es 49,3-ról 62,8%-ra emelkedett, így a görögkatolikusokkal együtt elérte a kétharmados arányt.² A magyarországi németsegen belül a római katolikusok aránya kiugróan magas, 81,3% volt.³ Ennek az is oka volt, hogy Trianonnal a németiség szervezett, évszázados kiváltságokkal rendelkező, zártabb társadalmi, gazdasági struktúrájú része – az evangélikus vallású erdélyi és felvidéki szászság – a határokon túlra szorult. Ugyanakkor a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő bácskai, valamint a Romániához átkerült bánáti és szatmári német hívek számbeli veszteséget jelentettek a katolikus egyház számára.

Budapest környékén, a Dunántúlon vagy a Duna–Tisza-közén döntő többségben voltak a katolikus németek, míg az Alföldön vagy Északkelet-Magyarországon minimális létszámban éltek. A nagyvárosokon – tehát Budapesten és a törvényhatósági jogú városokon – kívül a római katolikus német ajkúak aránya valamivel magasabb volt, mint az országos arányszám, mintegy 84%. Ha viszont a nagyvárosokat nézzük, ott jóval kevesebb volt a német ajkú katolikusok száma, mint az országos arány. Ennek egyik oka, hogy a német ajkú evangélikus polgárság a városokban élt (például Sopronban), másrészt a zömében ugyancsak városokban – főleg Budapesten – élő zsidóság egy része a népszámlálásokon magát német anyanyelvűnek vallotta, így az adatokban ez is tükröződött. A városokban élő német ajkú lakosság 60–65%-a vallotta magát római katolikusnak.⁴

A magyarországi német népesség kisebb-nagyobb tömbökben, több egyház-igazgatási egységben helyezkedett el. Bár az 1. táblázat az 1930. évi népszámlálás adatait veszi figyelembe, arányaiban hiteles képet kaphatunk a

magyarországi németek katolikus egyházmegyékben való elhelyezkedéséről a két világháború közötti időszakban.

1. táblázat

Római katolikus német ajkúak száma a katolikus egyházmegyékben

Egyházmegye	Katolikus hívek összlétszáma (ca.)	Német ajkú hívek
Esztergomi főegyházmegye	728 713	30 000
Csanádi egyházmegye	239 318	11 000
Győri egyházmegye	361 541	51 515
Kalocsai főegyházmegye	221 645	34 655
Pécsi egyházmegye	460 000	120 527
Székesfehérvári egyházmegye	316 312	71 330
Szombathelyi egyházmegye	320 935	8613
Váci egyházmegye	1 000 000	25 977
Veszprémi egyházmegye	700 000	34 477

Forrás: Greszl Ferenc nagykovácsi plébános adatai az 1930. évi népszámlálás alapján. Közli: GRESZL, Franz: *Tausend Jahre deutsches Leben im Karpatenraum. Eine kirchen- und geistesgeschichtliche Untersuchung*, Unsere Post Verlag, Stuttgart, 1971; GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Pannonica Kiadó, Budapest, 1999, 67–68. p.

Az egri főegyházmegye kivételével valamennyi egyházmegyében voltak német ajkú plébániák. Egyes egyházmegyékben (Pécs, Székesfehérvár) a német anyanyelvűek a katolikus lakosság mintegy egyharmadát alkották és egységes tömbökben éltek. Máshol (Esztergom, Győr, Kalocsa, Veszprém) alacsonyabb volt ugyan a létszámuk, ennek ellenére egységes elhelyezkedésük miatt számolni kellett a jelenlétükkel. Több egyházmegyében (Csanád, Szombathely, Vác) pedig kifejezetten kevesen voltak, de egy-egy településen nagy lélekszámban, így ezeken a plébániákon erős német ajkú közösség jött létre.

A pécsi püspökség szinte a teljes Baranya és Tolna vármegyét felölelte, leginkább pedig az egyházmegye belső területein, sűrűn lakott falvaiban éltek német ajkúak a legnagyobb számban. A székesfehérvári püspökségben a Buda környéki és a pilisi falvakban, valamint a Vértesben voltak németek. Az esztergomi érsekségben az érseki központ környezetében (például Csolnok, Dorog, Tát) és a Budai-hegység egy-egy településén (például Budaörs, Békásmegyér) éltek német ajkúak. A győri püspökség elsősorban a nyugati határszélen (Sopron és környéke), a mosoni falvakban, de Fejér vármegye egyes településein (például Vértes egyes falvai) rendelkezett németajkú plébániákkal. A kalocsai érsekségben leginkább a déli (például Csátalja, Hajós,

Vaskút) és Duna-menti településeken laktak németek. A veszprémi püspökség területén a Bakony hegységben és a Balaton-felvidéken voltak német ajkú plébániák. A csanádi püspökségben egy-egy településen (Elek, Gyula) lakott jelentős számú német. Ez volt a jellemző a váci egyházmegyében is, ahol különösen a Pest környéki falvakban (Soroksár, Taksony, Vecsés) voltak nagy számban. A szombathelyi püspökségben leginkább csak Kőszeg és környéke volt német ajkú, ugyanakkor a nyugat-magyarországi kérdés megnövelte a terület jelentőségét.

Bár a katolikus – köztük a német ajkú – hívek arányának növekedése nagyobb legitimitást teremtett a katolikus klérus számára, a magyar politikai struktúrában 1919/20 után egyfajta kényszerpályára is állította az egyházi vezetést. Helyzetének stabilizálásával és az ellenforradalmi rendszer fokozatos kiépülésével az egyházon belül is megerősítette a változatlanságot fenntartani kívánó, a társadalmi reformok iránt bizalmatlanabb álláspontot. Ugyanakkor Trianon után szükségszerű és magától értetődő volt a katolikus klérus és a magyar állam közötti szoros együttműködés, hiszen a békeszerződés politikai, társadalmi és gazdasági következményei ezt követelték meg. A területeinek nagy részét elvesztett ország az egyház támogatására szorult, ahogy a klérus is az államtól remélhette elcsatolt részeinek visszaszerzését és 1918/19-ben megnyirbált jogainak biztosítását. Ez az állammal kötött egyházi kompromisszum nemcsak a keresztényszocializmus, hanem – különösen a Habsburg-ház trónfosztását követően – a legitimizmus kléruson belüli marginalizálódásával járt. Nem véletlen, hogy a katolikusok közéleti feladatait 1922 tavaszán Csernoch János hercegprímás nem keresztény politikai párt létrehozásában, hanem a szociális akcióban jelölte meg, ami egyfajta reálpolitika kialakítását is jelentette a klérus részéről.⁵ Az egyháznak számolnia kellett a trianoni békeszerződés révén létrejött csaknem homogén nemzetállam létével, amelynek közéletét szinte szükségszerűen hazafias szólamok, valamint olyan mozgalmak uralták, amelyek fókuszában a magyar sorskérdések és az irredentizmus állt. Ezek hatása alól pedig a katolikus klérus sem vonhatta ki magát. Ha hozzávesszük azt, hogy az államfő, Horthy Miklós kormányzó református volt, akkor nem véletlen, hogy hazafiasság tekintetében egyfajta versengés alakult ki a katolikus és a protestáns egyházak között nagyobb legitimitációjuk biztosításáért, ennek következményeit pedig a magyarországi kisebbségek is megérezték. Az egyház és állam közötti kapcsolat kölcsönösösen nyugodott: nemcsak az állam igyekezett bábáskodni és célokat meghatározni a katolikus egyház számára például a magyarosítás tekintetében, hanem az egyház is rendelkezett némi befolyással az állam működésébe. A kisebbségek ügyének kezelésében a katolikus klérus igazodott a kibontakozó ellenforradalmi rendszer politikájához, így a kérdés már kezdettől fogva szoros összekapcsolódott az ország területi integritásának problematikájával. Ez lényegében annak felismerését jelentette, hogy az eredeti országhatárok

fenntartása, a nemzetiségek *visszanyerése*, így a Szent István-i állameszme érvényesítése csak egy méltányos kisebbségpolitika kidolgozásával lehetséges. Ugyanakkor a katolikus egyház a kisebbségekhez való viszony tekintetében is örködött autonómiája felett, olyan mértékben engedett beleszólást belügyeibe az állam részéről, ami nem sértette önálló döntési jogkörét.

Kisebbségi oktatási követelmény és egyházi autonómia között

A korszakon végigvonuló legjelentősebb problémává a kisebbségi iskolaügy kérdése vált, egyrészt mert az érintett népiskolák nagyrészt katolikus fenntartásban működtek, másrészt mert az oktatás ügye a nemzetiségi nyelvhasználat kérdését is jelentősen érintette.

Ha a trianoni béke aláírása és a Bethlen-kormány által elfogadott 1923-as, kisebbségi népiskolákra vonatkozó rendelet megszületése közötti időszakot tekintjük, akkor a katolikus egyház az egyházmegyékben különböző módon kezelte a németek által lakott településeken működő egyházi iskolák ügyét. A pécsi egyházmegyében például a szerb megszállást követően több iskola a Magyarországhoz való visszatérés után ismét a magyar tanítási nyelvet választotta, bár korábban a Károlyi-kormány idején a németre tért át: „Miután így visszacsatoltattunk édes hazánkhoz, hiszem, hogy az iskolaszék egyhangúlag fogja elhatározni, hogy a tanítás nyelve a magyar legyen, mint a többi községben, mely a plébániához tartozik” – jelezte a németmároki plébános 1921 telén, de a német többségű községben a német írás és olvasás tanítása továbbra is megmaradt.⁶ A német községek egy részében az iskolaszékek az 1918/19-es, a kisebbségek iskolai anyanyelvhasználatát megkönnyítő rendelkezéseket felülbíráló határozatokat hoztak. Ezen intézkedéseknek elsősorban lélektani és politikai vetülete volt. A szerb megszállás alóli felszabadulás és a polgári demokratikus forradalommal, valamint a proletárdiktatúrával való szembenállás kifejezése befolyásolta az iskolapolitikai döntéseket. Emellett megnyilvánult a vármegyei vezetés német tanítási nyelvvel szembeni bizalmatlansága is. A helyi közigazgatás nagy része a nemzetiségekre úgy tekintett, mint a magyar területi integritás megbontóira, a megmaradt területű ország egységének veszélyeztetőire. Egyfelől tehát a katolikus egyház nem függetleníthette magát az őt körülvevő nacionalista közvéleménytől, ugyanakkor autonómiája révén önálló döntéseket hozhatott az iskolaügyekben. Ha kormányzati vagy vármegyei szintről kisebbségpolitikai jellegű panasz fogalmazódott meg egyházmegyes papok ellen, akkor a főpapok udvariasan, de határozottan visszautasították a klérus *személyzeti* ügyeire vonatkozó befolyásolási szándékot. Amikor például 1921 elején a főispán panaszt tett a vértessomlói plébános ellen a tisztán német nyelvű tanítás bevezetése miatt, s egyben arra kérte a győri püspököt, hogy a lakosság magyarosodását elő-

segítő hazafias érzésű papot nevezzen ki helyette, Fetser Antal nem indított vizsgálatot papja ellen, és indoklásában a német tanítást biztosító kormányrendeletre is hivatkozott.⁷

A trianoni béke 1921. nyári parlamenti becikkelyezését követően a Bethlen-kormány – amelynek konszolidációs politikájába beleillett a nemzetiségekkel szemben követett előzékenyebb magatartás – arra törekedett, hogy a békeszerződés kisebbségvédelmi előírásait betartsa.⁸ Bethlen István miniszterelnök kisebbségi jogok adásában semmiképpen sem kívánt túlmenni az egyébként nemzetközi kritériumoknak megfelelő 1868-as nemzetiségi törvény keretein, így új jogszabály kidolgozása szóba sem kerülhetett: „A mi kötelességünk [...] az, hogy igenis elmenjünk addig a szélső határig a nemzetiségi kérdés megoldása terén, melyet nemzetiségünk és állami egységünk megenged.”⁹ A kormányfő felszólalásai egyértelműen jelezték, hogy Bethlen a kisebbségpolitika miniszterelnöki kontroll alá vonására törekedett. A Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter 1920. decemberi lemondása után a mindenkorai külügyminiszter által átvett nemzetiségügyi minisztériumot 1922 februárjában felszámolták, és feladatát a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya kapta meg. A párizsi békerendszer kisebbségvédelmi előírásait teljesíteni és a külpolitikai elszigeteltségből kitörni kívánó Bethlen-kormány 1923 nyarán, illetve őszén vezette be azokat a rendelkezéseket, amelyek jelentős előrelépést jelentettek a kisebbségi iskolaügy és az anyanyelvhasználat területén. A kisebbségi népiskolai rendelet előírta, hogy a legalább 40 nemzetiségi tankötelessel bíró településeken összehívott szülői értekezletek helyben választhatnak a kisebbségi egynyelvű (A), a vegyes (B) és a magyar egynyelvű – azaz kizárólag nyelvoktató – (C) iskolatípus közül.¹⁰ Az 1923 júniusában elfogadott és kihirdetett rendelet ugyan jelentősen szűkítette az 1919 augusztusában még Bleyer minisztersége alatt kiadott rendelkezést, a korábbi évek bizonytalanságai után mégis kedvező fordulatot jelentett. Míg a magyarországi németiség nyelvi és kulturális jogaiért síkra szálló Bleyer Jakab egyetemi tanár és mozgalma számára egy átmeneti helyzet után előrelépést jelentett, addig a magyar külpolitika kezében a határon túli magyarság érdekeinek képviselőjére biztosított hivatkozási pontot.

A türelmesebb kisebbségi politika gyakorlása helyi szinten azért sem volt egyszerű, mert az egyházmegyék papsága zömében azzal a helyi közigazgatással élt együtt, amely oly sikeresen kontrázta az állami politikát. Emellett a Trianon után kialakult légkörben, a protestáns egyházakkal *versenyezve* a klérus egy része ebben a kényes ügyben nem kívánta magára venni a hazafiatlanság vádját. Ezt a hezitálást elősegítette, hogy a települési és a vármegyei közigazgatás gyakran elszabotálta az oktatási rendelet végrehajtását, vagy nyomást gyakorolt a típusról döntő szülői értekezletekre annak érdekében, hogy az a C típusú iskola mellett döntsön. A kisebbségi népiskolák típusát meghatározó szülői értekezleteket hol a vármegyei vezetés gáncsoskodásai,

hol az adott település jegyzőjének vagy plébánosának sovinizmusa, hol pedig a lakók félelme vagy passzivitása befolyásolta. Sok esetben ugyanakkor a kormányban sem volt meg az elszánás, hogy saját intencióinak megfelelően cselekedjen.

Tanulmányunk arra keresi a választ, hogy a felső egyházi vezetés, a magyar katolikus főpapok egyházmegyéjükben hogyan viszonyultak a rendelet kibocsátása után a kisebbségi oktatásügy kérdéséhez, hiszen iskolafenntartóként döntő szavuk volt a kérdésben.

A kisebbségi oktatásügyi rendelkezések – amelyek az egyházi autonómia miatt a katolikus népiskolákra nem vonatkoztak – betartását Csernoch János esztergomi érsek (1912–1927) is vállalta. Nem egy alkalommal bírálta a helyi közigazgatás ezzel ellentétes szándékait. A hercegprímás már 1923 szeptemberében Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt levelében aggodalmának adott hangot a kisebbségek kulturális jogainak – a rendeletekkel ellentétes szándékú, a külpolitikai érdekeket figyelmen kívül hagyó – szűkítése miatt, és nemcsak a helyi közigazgatás, hanem az állami tanfelügyelők munkáját is kifogásolta. „[...] hiszen éppen ezen törekvések szolgáltak, ha nem is okul, de bizonyára ürügyül arra, hogy soknyelvű drága hazánkat darabokra tépjék. S mivel ma is a kémek egész légióival vagyunk körülvéve, akik szinte lesik minden lépésünket és intézkedésünket, s különösen a nemzetiségekkel szemben tanúsított viselkedésünket, kerülni kellene minden olyan, kivált hivatalos lépést, amely a kisebbségi nyelv elnyomásának csak gyanúját is kelthetné” – figyelmeztetett Csernoch.¹¹ Ezt az álláspontot nemcsak az állami szervekkel, hanem olykor saját papjaival szemben is érvényesítette. Amikor például Klima István kirvai (ma Máriahalom) plébános keményen bírálta az iskolarendeletet, és az A és B típusú kisebbségi népiskolák szükségtelenségéről írt, Csernoch válaszában lehűtötte a kedélyeket: „Elég volt már a chauvinismusból! Igenis tanítsák a magyar nyelvet minden községben, de a nép nyelvét épp oly jól!”¹²

A kormányzat a rendelkezés kibocsátása után egy évvel mérleget vont a háromtípusos kisebbségi iskolarendszer helyzetéről, belátva azt, hogy a helyi viszonyok döntően befolyásolhatják egy-egy iskola típusba sorolását. Ennek alapján Klebelsberg Csernochhoz 1924 nyarán írt levele többféle megoldási módot javasolt. Az elsősorban preferált C típust azokon a helyeken ajánlotta, ahol a németiség a magyar lakossággal közvetlen érintkezett és ahol munkalehetőségei miatt is egzisztenciálisan célszerűbb volt a magyar nyelv használata. A vegyes B típust ott, ahol kifejezetten a lakosság kívánta, az A típus bevezetését pedig a nemzetiségi községek magyar környezetére tekintettel indokolatlannak tartotta.¹³ Ugyanakkor a miniszter szerint a kisebbségek olyan visszafogott kívánságokkal bírnak, mint a hittan, az írás-olvasás és egyházi énekek anyanyelvi tanítása, ezért „fontos nemzeti érdekek kívánják tehát, hogy a nyelvi kisebbségek anyanyelvének ezen szerény keretek közt mozgó

érvényesülését ne csak ne gátoljuk, hanem elő is mozdítsuk”.¹⁴ A kormány az oktatásügyben kialakult többtényezős helyzetben iránymutatást adott a katolikus egyháznak a kérdés kezeléséhez, amely ennek igyekezett is megfelelni, jóllehet a helyi viszonyok mindenütt befolyásolták az egyházi és világi hatóságok mozgásterét. A Klebelsberg által ajánlott megoldás arra mutatott rá, hogy a kormányzat elsősorban a C típusú iskolák felállítását ajánlotta, hiszen a legtöbb településen a magyarok és a németek évszázadok óta együtt éltek. A B típus alkalmazásának lehetőségei eleve korlátozottak voltak, mert a helyi közigazgatás sem támogatta, inkább sok esetben az iskolaszék befolyásolásával kívánta a C típus felé terelni a döntéseket. Míg a kormány – ahogy a levélből is kiderült – az egyháznak javasolta, hogy *saját területén* (például hitoktatás) fokozottabban ügyeljen a kisebbségi anyanyelvhasználatra, ugyanakkor az állami szerepvállalást a világi kisebbségi iskolák típusváltásában nem alkalmazta ilyen következetesen. Úgy tűnt, hogy saját felelősségét igyekezett elhárítani, de másoktól elvárta az általa felállított jogszabályok betartatását. A kormányzat a rendeletek végrehajtását majd az 1920-as évek végétől vette komolyabban, amikor a Németországgal való szorosabb együttműködésben volt érdekelt, és a birodalmi külpolitika is aktívabb lett. Ugyanakkor sok esetben a német nyelvet ismerő tanerők hiánya volt az oka az iskolai típusról szóló határozatok végrehajthatatlanságának, éppen ezért a minisztérium folyamatosan német nyelvi tanfolyamokat tartott az egyházi tanítók részére, amelyekben az egyház által fenntartott iskolák is részt vettek.¹⁵

Csernoch János esztergomi érsek 1927 nyarán bekövetkezett haláláig kiemelt figyelmet fordított a kisebbségi problémák megoldására. Véleményének kialakításában megfigyelhető volt az álláspontok között egyensúlyozó, a kölcsönös érdekeket figyelembe vevő attitűd is, ami a kisebbségi problémákra nyitottan reagáló főpap képét erősítette.¹⁶

Csernoch utóda, a kiváló kánonjogász Serédi Jusztinián (1927–1945) elődjével ellentétben elzárkózóbb volt a német kisebbségi igények iránt, kevés erőfeszítést tett annak érdekében, hogy nyelvi követeléseik teljesüljenek. Az esztergomi érsek így részben követte azon püspöktársainak útját, akik sokszor a pángermanizmus veszélyét akkor is meglátták, amikor annak nem volt alapja. Ugyanakkor Serédi kisebbségi problémákkal kapcsolatos tartózkodása a későbbiekben abból is eredt, hogy az 1930-as évektől radikalizálódó magyarországi német irányzat háttérében részben a náci Németország hatalmi törekvései álltak, amelyek az egyház autonómiáját, így a hazai német hívek vallásos életét súlyosan veszélyeztették. Serédi kisebbségi kérdéshez való viszonyulásában szigorú jogi gondolkodása és precizitással párosuló alkalmankénti rugalmatlansága is megmutatkozott.

Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök (1905–1927) úgy vélte, hogy az alapkészségek (írás, olvasás) anyanyelvi elsajátítása és a mindennapos kisebbségi közeg felülírja az oktatás jelentőségét. Ez némileg ellentmondott

a polgári demokratikus forradalom idején képviselt álláspontjának, amikor nyitottnak mutatkozott a kisebbségeknek kedvező oktatási rendelet támogatására. Álláspontja az iskolai nyelvkérdés tekintetében 1920 után elzárkózóbb lett. „Legyen Magyarország magyar, Franciaország francia. Tanuljanak meg a gyermekek anyanyelvükön írni és olvasni, s a templomban énekelni, de a tanítás nyelve legyen magyar” – jegyezte meg a főpap 1923 októberében a törökbálinti plébánosnak írt levelében.¹⁷ Prohászka érvelésében felfedezhető némi logikai bukfenc, hiszen hol máshol tanulnának meg a német gyermekek írni és olvasni, mint az iskolában. Ezzel a gondolatával minden bizonnyal a C típusú iskola mellett érvelt, ahol biztosítva látta az anyanyelv oktatását is. Amikor Weicher Miklós törökbálinti plébános a kisebbségi iskolarendeletet bírálta jelentésében, Prohászka leintette papját: „ne elegyedjék a nemzetiségi kérdés túlságos feszegetésébe!”¹⁸ Sok esetben a főpap azért érvelt a C típus bevezetése mellett, hogy elejét vegye a nemzetiségek között várható ellentéteknek, mert a helyi konfliktusokat az egyház mindenképpen el akarta kerülni. Amikor például 1925 nyarán a minisztérium a B típus bevezetését kérte a perbáli iskolában, a püspök – már a plébánosi jelentés birtokában – Klebelsbergnek írt levelében a C típus érvényben maradását támogatta, „mert ott a lakosság német és tót, s így lehetetlenség a német nyelvnek nagyobb teret megadni, különben a tótok elégedetlenkednek”.¹⁹ A plébános Prohászkanak küldött jelentésében a szlovák ajkúak némettudásával érvelt, valamint attól tartott, hogy ha az addigi német mellé a szlovák nyelvet is bevezetik, akkor ez további változtatásokat és ellentéteket generálhat a két nemzetiség között. Úgy vélte, ha a minisztérium mindenképpen akarja a B típust, akkor ne ő, a helyi plébános legyen a bűnbak, ha békétlenség tör ki. Ez a hozzáállás kifejezte az egyház túlzottan óvatos, a felelősséget az államra áthárítani kívánó magatartását, ahogyan a kisebbségi kérdésben el akarta kerülni azokat a helyzeteket, amelyek kisebb konfliktussal jártak. Az érvek sok esetben látszólagos indokok voltak, és az alsópapság elzárkózását fejezték ki, amelyen a püspök sem kívánt változtatni. Úgy látjuk, hogy Prohászka szerepe némileg ellentmondásos volt a kisebbségi ügyekben, mert közéleti nyilatkozataiban és a liturgia területén jogosnak tartotta az anyanyelvi kívánalmakat, és sokat tett gyakorlatba való átültetésükért, viszont az iskolai oktatás területén passzívabb magatartást tanúsított. Ennek ellenére az 1927 tavaszán elhunyt püspököt számos alkalommal úgy idézték a német nyelvű sajtóban, mint aki a kisebbségi nyelvi jogok iránt messzemenő megértést tanúsított.²⁰ Anton Tafferner Prohászkat egyedi jelenségnek nevezte a főpapok között, Bonomi Jenő pedig úgy jellemezte a püspököt, mint aki a kisebbségi kérdésben nem félt a katolikus és nemzetiségi szempontot is nyíltan hirdetni.²¹ Prohászka utóda, Shvoy Lajos – aki 1927 és 1968 között, több mint négy évtizedig állt a székesfehérvári egyházmegye élén – tevékenysége elődjéhez hasonlóan számos területen

nyitott volt a nemzetiségi anyanyelvi kívánalmak felé, de a politikai jellegű megmozdulásokat élesen elutasította.

A szombathelyi megyéspüspök, Mikes János (1911–1935) tartózkodással viszonyult a kisebbségi iskolarendelethez. Ezt azért is tehetette, mert a nyugat-magyarországi területek elvesztését követően csekély számú német hívó tartozott az egyházmegyéjéhez. Bár püspökségének politikai jelentősége csökkent, külpolitikai szempontokat is figyelembe vett az iskolakérdés kapcsán. A kőszegi katolikus fiú- és lányiskolában például azért nem támogatta a C típus bevezetését, mert szerinte ez olyan üzenetet közvetítene, hogy a város – alig néhány kilométerre a határtól – német anyanyelvű, amelyre joggal tarthat igényt Ausztria. Ezt pedig sem politikai, sem hazafias, sem gyakorlati szempontból nem tartotta elfogadhatónak.²² Bár Gerhard Seewann szerint Mikes püspök engedélyezte több A típusú iskola létrehozását egyházmegyéje területén, ez nem a magyarországi német mozgalommal szembeni szimpátiájának volt köszönhető, hanem kizárólag annak, hogy olyan településeken egyezett ebbe bele, amelyek szinte tisztán német lakosúak voltak.²³ A Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel (MNNE) szembeni ellenszenvé – amelyhez hozzájárult egyházmegyéjének területvesztése és ennek következtében bármiféle szeparatista törekvéstől való félelme – akkor is megmutatkozott, amikor 1925 őszén Steuer György, a hazai német ajkúak kormánybiztosa a német plébániák címeit kérte tőle: „megkeresésére értesítem Méltóságodat, hogy a németajkú plébániákat sajnos Burgenlandhoz csatolták. Azon néhány plébániában, ahol szórványosan vannak németek, a német nyelv hivatalos használatát meg fogom szüntetni, mert nem látom indokoltnak azt, hogy kenyérrel dobálják azokat, kik kővel dobnak ránk.”²⁴ A levélből kitűnő sértettsége és a pángermán veszélyre utalása azonban nemcsak a német törekvéseknek, hanem a magyar kormánynak is szólt.

Hanauer Árpád István váci püspök (1919–1942) csekély számú német községeiben – lakossági igény esetén és kormányzati kérésre – lehetővé tette a kért típusváltásokat. Hasonlóan Rott Nándor veszprémi püspökhöz (1917–1939), aki egyházmegyei tanfelügyelője révén óvott a változások erőszakolásától, és elsősorban a békeszerződésből fakadó kényszerintézkedésnek tekintette a kisebbségi iskolai ügyeket: „Nem is tartom szükségesnek, hogy nemzetiségi éket verjek ezen községekben derék magyar híveim lelkébe, akik maguk sem óhajtják ezt a trianoni tapaszt.”²⁵ Túl a püspökök elzárkózó magatartásán ugyanakkor arra is volt példa, hogy a helyi németiség ellenezte C-ről B-re való változtatást, mert ez felelt meg egzisztenciális érdekeinek.²⁶

A nyelvi igényekre valamelyest nyitottabbnak mutatkozott Glattfelder Gyula csanádi püspök (1911–1942), aki ügyelt arra, hogy a német ajkúak anyanyelvükön nyerjenek hitoktatást, azért is, hogy kiküszöbölje a radikális német irányzatok hatását.²⁷

A kalocsai érsek és a pécsi püspök kisebbségi oktatásügyhöz való hozzáállása néhány évig egységesen jelent meg, hiszen az 1905-től a dél-dunántúli egyházmegye élén álló Zichy Gyula 1923-tól az érsekség élén is állt. Várady Lipót 1923. februári váratlan halála után XI. Piusz pápa Zichyt nevezte ki kalocsai érsekké, ám apostoli adminisztrátorként még néhány évig a pécsi egyházmegyét is irányította.

Bunyevecok és sokácok

Pécsi püspökként Zichynek az 1923-as iskolarendelet kapcsán először a bunyevecokkal és a sokáccokkal alakult ki konfliktusa, akik azt kérték, hogy az összes általuk is látogatott katolikus elemi iskolában a hittant, írást és olvasást, valamint az egyházi énekeket saját anyanyelvükön tanulhassák, függetlenül az iskolaszékek döntésétől.²⁸ Míg Csernoch János esztergomi érsek támogatta 1923 őszén beadott kérelmüket, addig Zichy ragaszkodott ahhoz, hogy a kormányrendeletnek megfelelően kizárólag helyi iskolaszéki döntést követően kerülhessen sor anyanyelvi oktatásra a kért tárgyakból.²⁹ A püspöki levéllel vérig sértett bunyevecok, akik hosszú válaszevélben bizonygatták a magyar hazához való hűségüket, magyarázatot kértek az esetre, a pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő ugyanakkor a kérelem sürgető hangnemét rötta fel. A főtanfelügyelő a beadványt az egyházi autonómiába való beavatkozásként értelmezte, mert az „séreelmes, bántó és őszintén mondvá hazafiatlannak látszó is, mert az iskolai főhatóságot akarja felhasználni az iskolai eddig magyar tanyelvnek eltiltására oly iskolákban is, melyekben az illetékes iskolaszékek Kegyelmes Uram felhívására továbbra is a magyar tanyelvnek leendő fenntartását határozták el”.³⁰ A püspöki megbízással rendelkező egyházmegyei főtanfelügyelő a többi egyházmegyét is megkérdezte arról, hogyan oldották meg a bunyevec kérelmek kérdését. A beérkező válaszok jól mutatták, hogy hogyan kívánta az egyház a kisebbségi kérdésben fennálló status quót fenntartani. A székesfehérvári egyházmegyei tanfelügyelő szerint a kormányrendelet betartása a bunyevecokat kötelezi, Pécs helyében nem is válaszolna a beadványra, vagy egyszerűen például a késedelmes beérkezés miatt *elaltatná* az ügyet. Értelmezésében a kormány kizárólag külpolitikai nyomásra, az antant akaratának megfelelően adta ki a rendeletet: „az egész trükk ellenségeink műve, s nem hiszem, hogy becsületes hazafi, akár német, akár rác, ellenségeink malmára hajtsa a vizet”.³¹ Székesfehérvár mellett Veszprém és Győr is reagált, erőszakos és jogtalan beavatkozásnak tartva a bunyevec választmány kérelmét, amelyet szerintük ugyancsak kötelezett az 1923-as iskolai kormányrendelet.³² Úgy véljük, hogy a konkrét kérelem teljesítésétől való tartózkodás mellett az váltotta ki a főpásztorok felháborodását, hogy saját jogkörük révén meghozható döntésükbe érzékelték beavatkozást, így

szinte zsigerből elutasították a beadványt. Ehhez járultak még a meglehetősen gyenge lábakon álló külpolitikai érvek, amelyek szinte kizárólagosan egy külső hatalom kényszerítő erejéhez kötötték az oktatási rendelet megszületését, bár az adott főpap hozzáállása (például Csernoch János esetében) komoly befolyással bírt a reakció hogyanjára. A kérdésbe a kormány is beavatkozott, közvetítve az egyház és a bunyevác választmány között, különösen mert a kisebbség nemzetközi szintésre kívánta kivinni az anyanyelvi ügyeket, s ezt a végrehajtó hatalom semmiképpen nem akarta. „A katolikus délszlávok, akik általában jó magyar érzelműek, átérzik a magyar nyelv tanulásának fontosságát, azért nem is tesznek kifogást a magyar tanítási nyelv ellen; ebben előnyösen eltérnek a sváboktól, akik most sok helyen az A típusú iskolát vezették be” – írta a kultuszminisztérium a pécsi egyházmegyei főtanfelügyelőnek. Hozzátette, hogy ahol a lakosság kívánja, tegyenek eleget a bunyevácok kívánságának, „hogy így a kedélyek, amelyeket állítólag szerb részről izgatnak, s az orthodoxiára [...] való áttérésre csábítanak, lecsillapodjanak”.³³ Az áttérés veszélyének emlegetése a katolikus klérus motiválásának eszköze lehetett, a németekhez való viszonyítás pedig arra utalt, hogy a német ajkúakat 1920 után nehezebben kezelhető nemzetiségnek tartották a bunyevácoknál. Az ügy folytatásaként a püspöki kar 1924-ben két alkalommal is határozatot hozott a kérdésben. Hiszen „szükségesnek tartja a nemzeti kisebbség indokolt kívánságának teljesítését, mert az anyanyelv elnyomása ellenkezik az egyház intencióival”.³⁴ A bunyevácok ügyében Zichy Gyula püspök az előírásoknak megfelelő, de rugalmatlan magatartást tanúsított, amikor az érsekség területéről több község B típusú váltást kért, érseki helynöke révén külön tárgyalásokat ajánlott a településeknek, hiszen „általános intézkedés könnyen bonyodalmakra vezethet és visszaélésekre adhat okot”.³⁵

A német mozgalom a kisebbségi oktatásért

A németek esetében már kalocsai érsekként (1923–1942) hasonló eljárást követett Zichy: a kormányrendeletet tekintette irányadónak, de főpapi jogkörének tiszteletben tartására és a magyar nyelv érvényesítésére a legmesszebbmenőkig ügyelt. A német nyelvi követelésekre számos alkalommal mint a német mozgalom izgatómunkájának eredményére tekintett.³⁶ Adott esetben a B típust is elfogadhatónak tartotta, ha a lakosság kívánta, „mintsem hogy a központi agitátorok panaszaikkal megnehezítsék a magyar kormánynak hazánktól elszakított magyar véreinknek kisebbségi érdekképviseletét”.³⁷ Ennek a változó magatartásnak volt egyik példája a Bács-Bodrog vármegyei Csátalja község, ahol hosszú éveken keresztül zajlott a vita az iskolai típusváltásról. A plébánosi jelentés szerint a lakosok elégedettek voltak a C típusúval, de a későbbiek során – és ebben lehetett szerepe az alakuló MNNE-

nek és a rendelet szerint a B típus ügyében eljáró minisztériumnak – kezdtek szimpatizálni a B, de különösen az A típussal. Ezért – a vármegyei közigazgatás pressziójának dacára – külön iskola felépítését is vállalták volna. Végül a Zichy érsek által támogatott C típus – a helyi iskolaszéki ülésről tiltakozva kivonulók miatt – érvényesült. Zichy élesen elítélte az általa izgatóknak nevezettek tevékenységét: „a jelentések szerint tehetetlen dühükben, noha a magyar kenyeret szívesen megeszik, s egyik-másik közülük nem is alacsonyfokú magyar állásokba jutott fel, nem áttallanak még azzal is fenyegetőzni, hogy majd a Nm. Vkult. [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium] által fogják mind engem arra kényszeríteni, hogy B, sőt A típusú iskolákat is kényszerüljünk elfogadni, miközben teljesen megfélemeznek arról, hogy egyrészt a Nm. Vkult. akár közvetlenül, akár közvetve próbálnak is e célból lépéseket tenni, kedvükért jogtalan és a hazaszeretettel ellenkező cselekedetekre nem engedi magát ragadtatni, másrészt én semmiféle jogtalan vagy hazafiatlan izgatás előtt hazafias érzületemről és főpásztori jogaimról le nem mondok, és le nem mondhatok”.³⁸ Nem kizárt, hogy a kalocsai érsek az egyházi körökben népszerűtlen Bleyerre gondolt, amikor magas állásokba jutottakról írt.³⁹ Zichy erélyes reakciói nemcsak jogkörének vélt vagy valós megsértéséből fakadtak, hanem abból is, hogy külföldi német lapokban jelent meg írás a császári esetről, ami miatt az érsek a *nemzeti érdek védelmét* ellátó sajtótörvény kidolgozását szorgalmazta. A főpap Steuer György német kormánybiztoshoz fordult, és az 1923-as kormányrendeletre hivatkozott a C típus védelmében. Utalt a magyarlakta települések által körülvevett kisebbségi községekre, ahol döntő fontosságúnak tekintették a magyar nyelv ismeretét. Ennek kapcsán azzal a szokatlan megokolással utasította el a német nyelv visszaszorulása miatti kritikát, hogy „a lakosság anyanyelve a sváb nyelv, melyet egyetlen iskolában sem tanítottak még, s nem is lehetne – irodalmi kellékek híján tanítani”.⁴⁰ Hasonló reakciót szült a bácsalmási németajkúak 1932 őszi, A típusú oktatást követelő kérelme is, amit az érsek visszaadott a plébánosnak azzal, hogy dorgálja meg a *nagyfejűeket*, és a hívek elégedjenek meg az érvényben lévő rendelettel, akik ezt végül el is fogadták.⁴¹

A kisebbségi oktatásügy egyházi kezelésének kérdésében nem következett be lényeges javulás a Bleyer Jakab által a hazai németek kulturális és nyelvi jogai biztosításáért létrehozott MNNE 1924. augusztusi hivatalos, kormány által engedélyezett megalakulása után sem. Az iskolai típusváltoztatások országszerte továbbra is vontatottan haladtak. Az egyházi kisebbségi alapfokú oktatási intézményekben különösen, hiszen a klérus nem volt kötelezhető az átállásra, viszont nagyszámú iskolája révén nélküle a kisebbségi iskolakérdés rendezése szinte megoldhatatlan volt. A patthelyzetre Bleyer már 1923 ősztől felhívta a figyelmet, amikor sürgette az anyanyelven való egyházi iskolai hitoktatást az 1914-es rendeletre való hivatkozással, amely ezt az állami és községi iskolákban lehetővé tette.⁴² A panaszos kérdésekre összpontosító, a

kormány részére beadott 1924. őszi memorandumban Bleyer az egyházi iskolafenntartókkal való szorosabb együttműködést szorgalmazta. Utalt arra, hogy nem egy helyen erőteljes ellenállás tapasztalható az egyházi iskolahatóság részéről a rendelettel szemben. Ennek kapcsán vetette fel, hogy ne a helyi szinten könnyen befolyásolható szülői értekezletek, hanem a népszámlálási statisztika figyelembevételével szülessen döntés egy-egy kisebbségi iskola típusáról.⁴³

Bleyer kormánynak benyújtott panaszos memorandumát Csernoch János is megkapta, aki az iskolaügyek kérdését az 1925. március 18-i püspökkari tanácskozás napirendjére tűzte. Az ülést megelőző levelezés szerint Csernoch abban a hitben volt, hogy a valóságosnál a kisebbségnek kedvezőbb döntések születtek az iskolatípusok elbírálásakor, ezért szükségesnek tartotta egyháza álláspontját határozatlanban megerősíteni, amely szerint „kívánatos a kormányrendelet végrehajtása és a lakosság óhajának respektálása”.⁴⁴ Bár a szűkszóú és általános döntés helyi szinten kevés következménnyel járhatott és inkább csak szimbolikus erővel bírt, a hercegprímás álláspontját a kisebbségi ügyek iránt jól érzékeltette.

Jóllehet az 1920-as évek második felére a vegyes tannyelvű B iskolatípus végül egyfajta kompromisszum lett a kormány és az MNNE között, az egyesület 1928 elején ismét beadványban fordult a kormányhoz a kisebbségi iskolaügyek kapcsán. „Egyet biztosan állíthatunk, azt, hogy ha a kormány nem hallgat meg bennünket, a kérdés sem fog nyugvópontra jutni. Nem miattunk, vagy általunk, sőt ellenkezőleg! Utánunk vagy helyettünk csak a szélsőség következhetik” – állt a dokumentumban.⁴⁵ A Népművelődési Egyesület által benyújtott oktatási panaszok kapcsán Bethlen ígéretet tett rá, hogy megbeszélést kezdeményez a típusváltások felgyorsításáért a felső klérussal, sőt a miniszterelnök bár inkább a nyomásgyakorlás eszközeként, de szóba hozta az egyházi autonómia törvényhozói szintű korlátozását is.⁴⁶ A püspöki kar 1928 őszén foglalkozott a kérdéssel, érdemben azonban nem lépett a kisebbségi iskolatípusok ügyében, „mert meggyőződése szerint ily intézkedések az utódállamok magyar kisebbségeinek alig használnának, másrészt a katolikus egyházzal szemben könnyen kiválthatnák a magyar-talanságnak vádját és ódiúmát”.⁴⁷ A főpapok tehát a már ismert érvekkel hátrították el a felelősséget, jóllehet egyházmegyékben felszólaltak a B típusra történő váltás érdekében ott, ahol a lakosság kívánta. Ha azonban a plébánosi visszajelzéseket tekintjük, a típusos áttérés valóban nagyobb ellenállásokba ütközött. Volt olyan település, ahol önként nem, csak rendelet hatására lettek volna hajlandóak a váltásra: „soha senki nem kifogásolta eddig a magyar tannyelvet, dacára annak, hogy Bleyerék legtöbbit errefelé okvetetlenkednek. A nép közti béke is szenvedne, ha forszíroznom a B-típust. Ha azonban oly nagy nemzeti érdek, úgy nélkülünk csinálódjék rendeleti úton! Mi akkor a haza érdekét akarjuk” – írta a németbólyi plébános.⁴⁸ A ka-

locai érsekségből is olyan hangok érkeztek, amelyek feleslegesnek nevezték a B típusra való áttérést, mondván, „ha mi komolyan vesszük, akkor azonnal jelentkeznek azok a községek is, ahol most senkinek esze ágában sincs anyanyelven való tanítást nemcsak nem kérni, de éppen nem követelni”.⁴⁹ Ahogy tehát a felsőpapság köreiben, úgy a plébánosok szintjén is sokan voltak az asszimiláció hívei.

Bethlen miniszterelnök sürgetésére a püspöki kar 1929. márciusi határozatában az iskolák C-ről B-típusra való áttéréséről intézkedett ott, „ahol a lakosság a típusváltást kívánja”.⁵⁰ Ennek ellenére az addigiakhoz képest nem történt számottevő javulás a típusváltások kapcsán, ami arra sarkallta Bleyert, hogy 1930 kora nyarán levélben forduljon Bethlenhez az iskolaügyi gondok és a liturgikus nyelvhasználat problémái kapcsán. A volt nemzeti-gyűlési miniszter sérelmezte, hogy a német nyelvű községekben lassan halad és akadályokba ütközik a típusváltás, nagy részükben B helyett C típus van, a német ifjúság tanításában – a vallásos nevelés kárára – a német nyelv háttérbe szorul. Bleyer a C típusú iskolát a levélben már D-nek nevezte, mert – ahogy írta – a német írás és olvasás tanítása csak a harmadik osztályban kezdődik. Élesen kritizálta, hogy a német községek felében a hittan tanítása magyarul zajlik. S a plébánosok – saját beszámolóik szerint – ezt éppen azért teszik, mert a német gyermekek alig tudnak németül, a hitoktatónak pedig nem lehet feladata, hogy a gyermeket német írásra és olvasásra tanítsa. Bleyer szerint ez egyfajta szofisztikus gondolkodás volt, hiszen ekkor lenne szükség a B típus azonnali bevezetésére.⁵¹ A kérdésben Klebelsberg miniszter is levelet írt Serédinek, amelyben elsősorban külpolitikai érvekkel próbált hatni az esztergomi érsekre: „elszakított magyar testvéreink érdekében jogi és erkölcsi alapon csak akkor léphetünk fel teljes nyomatékkal, ha a hazai kisebbségek kisebbségi igényei az érvényben lévő jogszabályok keretein belül teljes mértékben kielégítettek”.⁵² Klebelsberg mellett Bethlen miniszterelnök személyesen akarta a határon túli magyarság érdekeire való hivatkozással meggyőzni a hercegprímást, hogy hajtsa végre a típusváltásokat. Ám Serédi a kormány és a német mozgalom közötti kérdéssé kívánta redukálni a konfliktust, elhárította az egyházi felelősséget, s továbbra is a hazafiatlanság vádjának elkerülését hangsúlyozta.⁵³

A püspöki kar 1930. novemberi ülésén kiadott határozatában készségét fejezte ki a kormány kívánságainak végrehajtására, „de csak az esetben, ha a sürgetett típusváltást a nép is kívánja”. Árulkodó volt a vitában felszólaló Shvoy Lajos székesfehérvári püspök véleménye, aki szerint a lakosság az esetek többségében maga sem akarja a típusváltásokat, leginkább azért, „mert a német iskola nem részesül annyi államsegélyben, mint a magyar”.⁵⁴ Ez is mutatta a probléma összetettségét, a jogszabályozásban meglévő hiányosságokat és a pénzügyi kiszolgáltatottságot, amelyet gyakran az ideológiai különbségek fedtek el.

A megsértettnek tűnő Serédi Klebelsberghez írt válaszában kiemelte, hogy az iskolaügyi kérdésben „az egyházi hatóságok [...] csak a m. kir. kormány egyenes pressiójára hajlandók eljárni, mert nem engedhetik, hogy a szóban lévő rendeleteknek egyébként rájuk nézve is mindenképpen nehéz végrehajtását valaki esetleg arra használja fel, hogy a magyar katolicizmusra a hazafiatlanságnak bélyegét süsse”. A hercegprímás a kultuszminiszternek megismételte, hogy megoldás csak akkor várható, „míg a m. kir. kormány [...] nem teremt teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között”.⁵⁵ Serédi jól érzékelte, hogy a kormány nem tudta az elmúlt időszakban a helyi közigazgatást úgy befolyásolni, hogy az végrehajtsa kisebbségpolitikáját, ugyanakkor egyháza felelősségét nem ismerte el. Bethlen miniszterelnök 1931 tavaszán Serédinek írt válaszában diplomatikusan az egyházi autonómia törvényi korlátozására utalt abban az esetben, ha nem történik jelentős változás egyházi téren a típusváltozások végrehajtása tekintetében. A kormányfő kérte Serédit, hogy az egyházi hatóságok ne tekintsék a B típust „nemzeti veszedelemnek”.⁵⁶ A levél megszületésében és a kormányzatnak az iskolai típusváltások érdekében megmutatkozó határozottabb magatartásában elsősorban külpolitikai megfontolások játszottak szerepet, hiszen Bethlen 1930. őszi németországi látogatása után a határon túli magyarság védelme érdekében az addigiaknál hatékonyabban kívánta rendezni a magyarországi német kisebbség kéréseit.

A német ajkú települések oktatási intézményeinek statisztikai adatai

Serédi az iskolahelyzet áttekintése és a püspökkari felelős döntés érdekében 1931 tavaszán megbízta Pezenhoffer Antal hittanárt, statisztikust, hogy adjon átfogó képet a német ajkú települések oktatási intézményeinek típusairól és az adott községek népességéről.⁵⁷ A nyomás alatt lévő esztergomi érsek célja a teljes iskolarendszer áttekintésével az is lehetett, hogy muníciót kapjon az egyházát az oktatás miatt kritizáló kormányzattal szemben, rámutatva arra, hogy az állam sem áll jobban a típusváltások végrehajtásában. Pezenhoffer 1931 májusában adta be jelentését Serédinek, amelyben az 1920. évi népszámlálás alapján és az 1928/29-i tanév adatain keresztül vizsgálta a német többségű vagy a nem német többségű, de legalább 40 németajkú tankötelessel bíró településeket.

Ha az előzményeket tekintjük, azt láthatjuk, hogy az 1923. évi kisebbségi iskolarendelet óta nem történt jelentős változás a típusmegállapítások kapcsán. Az 1925/26-os tanévben az összesen 419 kisebbségi népiskolából egy nyelvű nemzetiségi nyelvű (A) 48, vegyes (B) 63 és a nemzetiségi nyelvet csak tanító (C) 308 intézmény volt.⁵⁸ Ez 1928/29-re annyiban változott, hogy megnőtt a tisztán magyar nyelvűből C típusúba átsorolt iskolák száma.

2. táblázat

A kisebbségi és a tisztán magyar nyelvű népiskolák száma az 1928/29. évi tanévi adatok alapján

Iskolatípus	Szám
A	69
B	133
C	274
M	162

Magyarázat: A: egynyelvű nemzetiségi; B: vegyes; C: egynyelvű magyar; M: tisztán magyar nyelvű.
Forrás: PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc-3231/1934. Nemzetiségi iskolatípusok megváltoztatásában egyházfők közreműködése, 1931.

A kisebbségi iskolák döntő része német nyelvű oktatási intézmény volt. Az A típusú iskolák közül 21 a görögkeleti egyház fenntartásában működött, ahol elsősorban a szerb anyanyelvűek tanultak, az intézmények pedig jellemzően az ország déli területein helyezkedtek el. Bács-Bodrog vármegyében pedig nemcsak német, hanem – csaknem fele részben – bunyevác C típusú katolikus népiskolák is voltak. Budapesten egynyelvű németként a német birodalmi iskola működött, amely 1908 óta a fővárosban dolgozó német, osztrák, cseh diplomaták és kereskedők, valamint a pesti zsidó nagypolgárság gyermekeit fogadta be.

A jelentésből látható, hogy a katolikus fenntartású A típusú iskolák leginkább a nyugati határszélen működtek, illetve Tolna és Somogy vármegyék területén is voltak. A B típusúak döntő része Baranyában létesült, de az evangélikusok egy-egy régióra összpontosítva arányaiban több C-ről B típusra való átállást hajtottak végre. Úgy látszott, hogy az állami és községi iskolák szintjén alig haladt a típusváltás, miközben az állam épp az egyházra gyakorolt nyomást ennek érdekében. A községi német iskolák helyzetét súlyosbította, hogy ki voltak szolgáltatva a nem ritkán sovén magatartást tanúsító alsófokú hatóságok nyomásgyakorlásának.

3. táblázat

A kisebbségi elemi népiskolák és a tisztán magyar nyelvű iskolák megoszlása vármegyénként és fenntartó szerint az 1928/29. évi tanévben a minimum 40 német tankötelessel bíró településeken

Vármegye	katolikus	görög-keleti	evangelikus	református	izraelita	állami	községi	egyéb
Arad	-	-	-	-	-	2C 2M	-	-
Baranya	4A 52B 56C 15M	14A	1A 15B 2C	6M	2M	1C 2M	6B 2C 4M	1C 2M
Bács-Bodrog	1B 16C 5M	-	-	-	1M	-	-	-
Békés	3M	-	3C	3M	1M	3M	3M	-
Budapest	-	-	-	-	-	-	-	1A
Esztergom	1B 5C	-	-	-	.	1C	-	3M
Fejér	17C 10M	-	1C	3M	-	1C	1C	1M
Győr	1C	-	-	-	-	-	-	-
Hont	2C	-	1C	-	-	1C	-	-
Komárom	1A 1B 10C, 2M	-	-	1M	-	-	-	2M
Moson	9A 3B 3C 8M	-	4A	-	-	5C 1M	1M	-
Nógrád	2C	-	-	-	-	-	-	-
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	3B 19C 3M	4A	1C 1M	1C 2M	-	22C 11M	3C 1M	1M
Somogy	13C 9M		2B 7C 1M	2M	1M	1B 3M	1C 2M	1C 1M
Sopron	5A 1B 4C 2M	-	4A 3B 1M	-	1M	1A 1B 1M	1M	1M
Tolna	5A 17B 16C 3M	2A	2A 18B 2C	3B 2C 2M	1C 2M	1C	3B 1C 6M	1M
Torontál		1A	-	-	-	2C 1M	-	-
Vas	8A 4C 1M	-	2A 1C	-	-	1M	-	-
Veszprém	35C 8M	-	1M	1M	-	2C	1B 1C 2M	-
Zala	2B 1C 1M	-	-	-	-	-	-	-
Zemplén	1M	-	-	-	-	-	-	-

Magyarázat: A: egynyelvű nemzetiségi; B: vegyes; C: egynyelvű magyar; M: tisztán magyar nyelvű
Forrás: PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc-3231/1934. Nemzetiségi iskolatípusok megváltoztatásában egyházfők közreműködése, 1931.

Az iskolák adatait tekintve némileg meglepő a Veszprém vármegyei – és nagyrészt a veszprémi püspökség területén fekvő – C típusú és tisztán magyar nyelvű intézmények magas száma, ráadásul olyan településeken, ahol döntően német ajkúak éltek. Rott Nándor püspök a változatlanságot preferálta, a főpap nem karolta fel a típusváltásokat. Ezt bizonyítja az is, hogy a kultuszminisztérium 1930-ban és 1931-ben is hiába kérte Veszprémet néhány iskola esetében a C-ről B-re való típusváltásra, a püspökség jóval később kereste meg a helyi katolikus iskolaszékeket, hogy döntsenek. A jegyzőkönyvek alapján az iskolaszékek továbbra is a C típus fenntartását támogatták, ebben a plébánosok ezt pártoló véleményei játszottak közre. A magyar nyelv hétköznapi életben való jelentősége és a német nyelv otthoni megtanulása jelent meg az indoklásokban.⁵⁹ Úgy látjuk, hogy valóban voltak német ajkú községek, amelyek praktikus szempontok miatt ragaszkodtak a C típushoz, de a püspökségek zöme sem segítette elő a típusváltásokat, vagy egyáltalán csak az adott közösségek oktatási nyelvi igényeinek felmérését. Ugyanakkor mégsem elsősorban a tudatos magyarosítás jellemezte a klérus magatartását az iskolakérdésben, hanem az ezzel kapcsolatos problémák tényleges megoldásának elodázása. Az egyházi vezetés általában csak – az 1930/31-es levelezésekhez hasonló – kormányzati nyomásgyakorlás esetén lépett az ügyekben.

Veszprém mellett Esztergom, Győr, Székesfehérvár és Pécs kapott levelet a kultusztárcától a B típusú iskolák bevezetése érdekében.⁶⁰ A kultuszminisztérium évente megküldte azon egyházi fenntartású kisebbségi iskolák listáját, amelyekben a népességi adatok és a tankötelesek miatt a C-ről B-re való típusváltás aktuálissá vált. Az átállás általában vontatottan haladt, vagy a püspökségek nem is reagáltak a megkeresésekre.⁶¹ Bár a helyi körülmények minden esetben eltérőek, jó példa volt erre az esztergomi főegyházmegyében található két egyházi iskola (Kirva, Telki) sorsa. Az egyházi vezetés jelezte Bethlennek, hogy a két oktatási intézmény ragaszkodik a C típushoz. Amikor azonban a kormányzat nyomatékkal kérte a B típusra való áttérést, Telki 1931 őszén végrehajtotta a váltást, míg Kirva – a nacionalista plébános, Klima István hatása és a lakossági érdektelenség miatt – megmaradt a C típusnál.⁶²

Hasonló kettősség figyelhető meg a német ajkú igények felé alapvetően nyitott Fetser Antal győri püspök (1915–1933) magatartásán is. A főpásztor Klebelsbergnek írt 1930. szeptemberi válaszlevelében arról panaszkodott, hogy a kormány által kért típusváltásokat szinte kilátástalan keresztülvinni a helyi hatóságok szabotáló magatartása miatt, akik a B típus bevezetése ügyében az iskolaszékeknél tapogatózó papjait germanizáló törekvésekkel vádolják. „Nem érdeke az egyháznak, de a hazának sem, hogy a katolikus papság ily súlyos gyanúsításokra vezető feladattal bizassék meg” – panaszkolta a püspök, akinek véleményéből a papjait megvédő főpásztor hangja is kihallatszott.⁶³ A közigazgatás nyomásgyakorló tevékenysége nem lehetett kétséges, de a típusváltás esélyének elmaradása miatt sajnálkozó Fetser,

amikor pár hónappal később kormányzati nyomásra az érintett iskolákat újra megkérdezték és önként maradtak a C típusnál, ezt alig leplezett örömmel vette tudomásul. „Midőn a határozatokat Nagyméltósággal közlöm, nem mulaszthatom el, hogy hazafias öröömnek kifejezést ne adjak, hogy a nevezett községbeli híveim hazafias érzésükről és a magyar hazához és nyelvhez való ragaszkodásukról ily szép tanúságot tettek” – írta a miniszternek.⁶⁴ A típusváltások miatt akkoriban elszánt kormányzatnál ez a C típus megtartásáért lelkesedő püspöki magatartás aligha aratott osztatlan sikert, különösen akkor, amikor az egyházi autonómiát – legalábbis fenyegetés szintjén – megnyirbálni akaró kormány Serédiéhez hasonló határozott hangú levelet küldött ki Székesfehérvárra és Pécsre is.⁶⁵ Shvoy Lajos püspöknél csak egy iskola volt érintett, amelyik maradt a C típus mellett, míg Pécsről Zichy utóda, Virág Ferenc azt jelezte, hogy a típusváltásra javasolt iskolák harmada váltana B-re.⁶⁶ Az eset azt mutatta, hogy ha az állam kellő határozottsággal lépett fel, akkor a klérus is módszeresebben vizsgálta meg a típusváltások ügyét.

A főpapok gyakran a C típust meghagyni akaró helyi iskolaszéki döntések tiszteletben tartására és az alsófokú közigazgatási hatóságok szabotáló tevékenységére hivatkoztak, de ez – a felvonultatott jogos indokok mellett – részben a felelősség áthárítását jelezte részükről.⁶⁷ Az azonban igaz, hogy a vármegyei hatóságok általában határozottan elutasították a B típusú iskola bevezetését. Éppen a Veszprém vármegyei főispán jelezte 1930 májusában Bethlennek, hogy nem támogatja újabb típusról határozó iskolai gyűlések összehívását. Indokként az ijesztgetésnek is használt német agitáció jelenségét említette, de utalt a lakosság elutasító magatartására, a tanerők némettudásának hiányára és nem utolsósorban az egyház autonóm jogkörére.⁶⁸ A püspöki kar végül 1931. októberi ülésén határozatban támogatta a miniszterelnökség által javasolt iskolák B típusúvá alakítását.⁶⁹ Ekkor azonban már nem Bethlen Istvánnak hívták a magyar miniszterelnököt.

Konklúzió

Az egyház és a világi hatóság sok esetben egymásra mutogatott: míg a klérus a közigazgatási szervek szabotálását, addig a vármegye az egyházi önrendelkezést hozta fel indokként a változtathatlanság indoklására. Ez a magatartás a kormányzatot is jellemezte, amely elsősorban akkor cselekedett a kisebbségi iskolaügy területén, ha kül- vagy belpolitikai érdekei úgy kívánták, de amelyben a határon túli magyarság védelme és a revíziós célok első helyen szerepeltek. Ebben az *ördögi körben* a helyzetet csak rontotta a magyarországi német mozgalom – oktatási problémáktól sem független – radikalizálódása.

Láthatjuk tehát, hogy felső szinten számos kül- és belpolitikai tényező befolyásolta a magyarországi németek iskolaügyének kérdését, amiben a

katolikus főpapoknak azért volt fontos szerepük, mert iránymutatást adtak intézkedéseikkel egyrészt a helyi iskolaszéki elnöki tisztséget ellátó papjaik számára, másrészt a kormány és a vármegyei közigazgatás magatartására is hatással lehettek. A püspökök hozzáállása eltérő volt, és nem nevezhetjük kizárólag asszimilációs szándékúnak az egyházi oktatási törekvéseket, különösen egy olyan időszakban, amikor Németország expanzív külpolitikája is felélénkült. Ezzel együtt úgy véljük, ha a magyar katolikus klérus a két világháború közötti időszakban a felmerülő jogos magyarországi német kulturális, oktatási és nyelvi jogok iránt nagyobb fogékonyságot tanúsít, akkor kiegyensúlyozóbb szerepet tölthetett volna be a hazai kisebbségpolitikában.

Jegyzetek

- 1 *Magyar Statisztikai Közlemények* 69. Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923.
- 2 KOVÁCS Alajos: Csonka-Magyarország vallási statisztikája, *Katholikus Szemle*, 34/9., (1920), 526–529. p.
- 3 GRESZL, Franz: Diözesangliederung der deutschen Katholiken vor 1946 in Ungarn, In: *Unser Hauskalender. Jahrbuch der Ungarndeutschen*, Stuttgart, 1955, 49–52. p.
- 4 *Magyar Statisztikai Közlemények* 73. Az 1920. évi népszámlálás. 5. rész. Részletes demográfia, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1928.
- 5 Közli GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon (1903-1923)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 164. p.
- 6 Pécsi Püspöki Levéltár [a továbbiakban: PPL] Egyházmegyei T anfelügyelőség 148/1922. Németmároki iskola tannyelve, 1921. december.
- 7 Győri Egyházmegyei Levéltár [a továbbiakban: GyEL] Győri Püspöki Levéltár [a továbbiakban: GyPL] Egyházmegyei Hatóság iratai, DLXXX. doboz, 917/1921. Főispáni panasz a vértessomlói plébános ellen és a püspöki válaszlevél, 1921. február.
- 8 L.: ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009, 46–48. p.
- 9 *Nemzetgyűlési napló*, 1920. X. kötet (1921. május 20. – 1921. június 10.), a nemzetgyűlés 199. ülése, 1921. június 1., 317. p.
- 10 A m. kir. minisztérium 1923. évi 4800. M.E. sz. rendelete a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtásáról. In: SEEWANN, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, II. Studien zur Ostmitteleuropaforschung – Verlag Herder Institut, Marburg, 2012, 441–449. p.; A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110.478. VIII. a.sz. rendelete a 4800/1923. M. E. sz. rendelet 18§-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról, In: BALOGH Sándor – SIPOS Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

- ¹¹ Prímási Levéltár Esztergom [a továbbiakban: PLE] Főtanfelügyelőségi iratok 926/1923. Csernoch János hercegprímás levele Klebelsberg Kuno kultuszminiszternek a tarjáni iskola tannyelve ügyében, 1923. szeptember.
- ¹² Idézi TILKOVSKY Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944), *Századok*, 1995/6., 1255. p.
- ¹³ *Uo.*
- ¹⁴ PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 2193/1924. A kalocsai érseki hatóság részére készített rendeletszöveg az iskolák tannyelve ügyében, dátum nélkül.
- ¹⁵ PLE Főtanfelügyelőségi iratok 521/1925. Klebelsberg Kuno kultuszminiszter levele a kisebbségi iskolák ügyében Csernoch János hercegprímáshoz, 1924. július.
- ¹⁶ Bővebben L.: GRÓSZ András: A Magyar Sion hegyéről. Csernoch János esztergomi érsek és a magyarországi németek (1920–1927), *Hitel*, 2013/8., 98–106. p.
- ¹⁷ Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár [a továbbiakban: SZfvPL], Törökbálinti plébánia iratai 1722/1923. Weicher Miklós plébános felterjeszti az őszi koronán tartott előadását a nemzetiségi iskolában használandó tanítási nyelvről, 1923. október.
- ¹⁸ Weicher Miklós törökbálinti plébános levele, 1925. január 14. Közli MÓZESSY Gergely: *Lelkipásztori jelentések, 1924–1926. Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből III.*, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2008, 442. p.
- ¹⁹ SzFvPL Mór [a továbbiakban: 4543], Scholaria 1715/1925. A kisebbségi nyelv érvényesítése, 1925. július.
- ²⁰ „Az igazság apostola nem fogja soha az evangéliumot a nyelvvel és a patriotizmussal összecserélni; soha nem fogja olyan nyelven hirdetni az evangéliumot, amelyet a nép nem ért meg. A hittant német gyermekeknek nem szlovákul, magyar gyerekeknek nem németül fogja oktatni. Nem intő figyelmeztetés-e, hogy mi a vallást ne a politika szolgálólányává és a magyarosítás, szlávosodás és germanizálás napszamosává degradáljuk és az egyházat a nemzeti zsenik béka- és egérháborújának színhelyévé tegyük?” – idézte Prohászka művéből a németbólyi Dlusztus Alois, aki 1931-es cikkében a kisebbségi nyelvhasználat mellett állt ki: *Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn*, 27. Dez. 1931., 4. p.
- ²¹ TAFFERNER, Anton: *Die katholischen Donauschwaben in den Nachfolgestaaten 1918–1945*, Hgg. Gerhardswerk Stuttgart-Sankt Michaels Werk Wien, Pannonia Verlag Freilassing, 1972, 26. p.; BONOMI, Eugen: Katholische Priester aus dem Ofner Bergland in Ungarn als Mitarbeiter des Bleyer'schen Sonntagsblattes, *Südostdeutsches Archiv*, XI., Hgg. Theodor MAYER,, Sonderdruck, Verlag Oldenbourg, München, 1968. 206. p.
- ²² Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár [a továbbiakban: SzEL] Szombathelyi Püspöki Levéltár [a továbbiakban: SzPL], a Püspöki Hivatal iratai, Acta cancellariae, 2857/1925. A kőszegi tannyelv ügye, 1924. november.
- ²³ SEEWANN: *i.m.*, 238–239. p.
- ²⁴ SzEL SzPL, a Püspöki Hivatal iratai, Acta cancellariae, 2163/1925. Steuer György kormánybiztos a német plébániák címét kéri, 1925. szeptember.
- ²⁵ Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár [a továbbiakban: VÉFL] Veszprémi Püspöki Levéltár [a továbbiakban: VPL], az Egyházi Hatóság iratai 3600/1924. Nyelvi

- kisebbségek nyelvhasználatáról szóló rendelet az elemi iskolákban. Válasz a királyi tanfelügyelőnek, 1924. október.
- ²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL], Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Főosztály [a továbbiakban: K28], Magyarországi németek iskola- és iskolán kívüli népművelési ügyei [a továbbiakban: 216. tétel], C 8134/1932. Az iskolai típusokról való plébániai vélemények a püspökök visszajelzései alapján, 1929. szeptember.
- ²⁷ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár [a továbbiakban: SzCsPL], Plébániák iratai, 1. doboz, 209. 1298/1923. Kübekháza: Hitoktatás német nyelven való végzéséért tanfelügyelő megkeresése, 1923. december.
- ²⁸ A bunyevácok és a sokácok délszláv, a török hódoltságot követően bevándorolt népcsoport volt a Bácskában, a Vajdaságban, illetve Baja környékén. Horvátul beszéltek és római katolikus vallásúak voltak. A sokácok – a bunyevácoktól eltérően – döntő részben horvátnak vallották magukat.
- ²⁹ PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 2523/1923. A bunyevác és sokác választmány megkeresései, 1923. november.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Uo.
- ³² Uo.
- ³³ PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 2193/1924. A kalocsai érseki hatóság részére készített rendeletszöveg az iskolák tannyelve ügyében, dátum nélkül.
- ³⁴ A magyar katolikus püspöki kar 1924. október 15-i ülése, 29. napirendi pont. L.: BEKE Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.), Aurora, München–Budapest, 1992, 145. p.
- ³⁵ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár [a továbbiakban: KFL], Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 16. doboz. Kisebbségi iskolaügy 1897/1948. A kisebbségi nyelvrendeletre vonatkozó válaszok, 1924.
- ³⁶ KFL Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 35. doboz. Népiskolák iratai 465/1927. Csávoly: a kalocsai érseki helynök levele a kultuszminiszternek a kisebbségi nyelvrendelet ügyében, 1924. augusztus.
- ³⁷ KFL Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 16. doboz. Kisebbségi iskolaügy 1131/1924. Az érsekség a plébániáknak a nyelvrendeletet megküldi, 1924. december.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Vö. KFL Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 16. doboz. Kisebbségi iskolaügy 1669/1942. Steuer György Sonntagsblatt-cikk ügyében, 1929.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ MNL OL K28, Magyarországi és külföldi németek által kifejtett nagynémet agitáció, 8881/1932. Országos Vitézi Szék jelentése a bácsalmási pángermán mozgalomról és Zichy érsek válasza, 1932. november.
- ⁴² BLEYER, Jakob: Über den Religionsunterricht in den deutschen Muttersprache, *Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn*, 16. September 1923., 1. p.

- ⁴³ TILKOVSKY: *i.m.*, 1255. p.
- ⁴⁴ A magyar katolikus püspöki kar 1925. március 18-i ülése. 24. napirendi pont. In: BEKE (szerk.): *i.m.*, 155. p.
- ⁴⁵ MNL OL K28 210, Magyarországi Német Népművelődési Egyesület és helyi szervezetei [a továbbiakban: 210. tétel] 1989/1929. A Népművelődési Egyesület memoranduma a kormányhoz, 1928. február.
- ⁴⁶ MNL OL K28 210. tétel 1989/1929. Kisebbségi megbeszélés a miniszterelnökségen, 1928. március.
- ⁴⁷ A magyar katolikus püspöki kar 1928. október 10-i ülése, 14. napirendi pont. In: BEKE (szerk.): *i.m.*, 230. p.
- ⁴⁸ PPL Egyházmegyei Tanfelügyelőség 1733/1928. A németbólyi plébános jelentése, 1928. november.
- ⁴⁹ KFL Kalocsai Főegyházmegyei Tanfelügyelőség, 16. doboz. Kisebbségi iskolaügy jelentet nélkül. A kalocsai érseki tanfelügyelő levele a győri egyházmegyei tanfelügyelőhöz a kisebbségi iskolákról, 1929. április.
- ⁵⁰ A magyar katolikus püspöki kar 1929. március 13-i ülése. 30. napirendi pont. In: BEKE (szerk.): *i.m.*, 260. p.
- ⁵¹ MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. Bleyer Jakab levele Bethlen István miniszterelnökhöz, 1930. június.
- ⁵² MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. Klebelsberg Kuno kultuszminiszter levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, 1930. szeptember.
- ⁵³ A magyar katolikus püspöki kar 1930. november 6-i ülése, 12. napirendi pont. In: BEKE (szerk.): *i.m.*, 323. p.
- ⁵⁴ *Uo.*
- ⁵⁵ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc 2995/1930. (In: 3231/1934.). Serédi Jusztinián hercegprímás levele Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez, 1930. szeptember.
- ⁵⁶ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc 911/1931. (In: 3231/1934.). Bethlen István miniszterelnök levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, 1931. március.
- ⁵⁷ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc-911/1931. (In: 3231/1934.). Serédi Jusztinián hercegprímás levele Pezenhoffer Antalnak, 1931. május.
- ⁵⁸ MNL OL K28 216. tétel 458/1926. Hazai német iskolai adatok Karl Bruns részére, 1926. október.
- ⁵⁹ VÉFL VPL Egyházi Hatóság iratai 2318/1932. Német tannyelvű iskolák típusváltozása. Plébánosi jelentések, 1931–1932.
- ⁶⁰ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc 3231/1934. Nemzetiségi iskolatípusok megváltoztatásában egyházfők közreműködése, 1931.
- ⁶¹ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. Dc 911/1931. (In: 3231/1934.). Bethlen István miniszterelnök levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, 1931. március.
- ⁶² PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 41 836/1931. A püspöki helynök levele Ernst Sándor kultuszminiszternek, 1931. október.
- ⁶³ MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. Fester Antal győri püspök levele a kultuszminiszterhez, 1931. október.

- ⁶⁴ PLE Egyházigazgatási iratok Cat. 41. 911/1931. (In: 3231/1934.). Fetser Antal győri püspök levele a kultuszminiszterhez, 1931. október.
- ⁶⁵ MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. A kultuszminiszter levelezései a pécsi, székesfehérvári és a veszprémi püspökkel, 1929. szeptember-október.
- ⁶⁶ Uo.
- ⁶⁷ MNL OL K28 Iskolai, oktatási ügyek C 562/1927. Kultuszminiszteri jelentés az iskolai típusváltoztatásokról, 1927. június.
- ⁶⁸ MNL OL K28 216. tétel C 8134/1932. Veszprém vármegye főispánjának levele Bethlen István miniszterelnökhöz, 1930. május.
- ⁶⁹ A magyar katolikus püspöki kar 1931. október 14-i ülése, 18. napirendi pont. In: BEKE (szerk.): *i.m.*, 390. p.